

ОЧУВАЊЕ, ЗАШТИТА И ПЕРСПЕКТИВЕ РОМСКОГ ЈЕЗИКА У СРБИЈИ

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

SCIENTIFIC MEETINGS

Book CLXXV

DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES

Book 40

COMMITTEE FOR THE STUDY OF THE LIFE
AND CUSTOMS OF THE ROMA

PRESERVATION, SAFEGUARDING AND PROSPECTS OF THE ROMANI LANGUAGE IN SERBIA

PROCEEDINGS OF THE SCIENTIFIC CONFERENCE
HELD ON OCTOBER 20–21, 2016

Accepted for publication at the 6th Session of the Department of Social Sciences,
held on June 1, 2018, after being reviewed by Academicians *Tibor Varady*, Professors
Ranko Bugarski, *Dragoljub B. Đorđević*, *Ivana Vučina Simović*, *Ana Jovanović*, *Maja*
Miličević Petrović, *Dragan Todorović*, *Sanja Zlatanović*, PhD, *Stana Ristić*, PhD,
Mirjana Mirić, PhD

E d i t o r s

Academician TIBOR VARADY
BILJANA SIKIMIĆ, PhD

B E L G R A D E 2 0 1 8

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

НАУЧНИ СКУПОВИ

Књига CLXXV

ОДЕЉЕЊЕ ДРУШТВЕНИХ НАУКА

Књига 40

ОДБОР ЗА ПРОУЧАВАЊЕ ЖИВОТА И ОБИЧАЈА РОМА

ОЧУВАЊЕ, ЗАШТИТА И ПЕРСПЕКТИВЕ РОМСКОГ ЈЕЗИКА У СРБИЈИ

ЗБОРНИК РАДОВА СА НАУЧНОГ СКУПА

ОДРЖАНОГ 20–21. ОКТОБРА 2016.

Примљено на VI скупу Одељења друштвених наука 1. јуна 2018. године
на основу рецензија академика *Тибора Варадија*, професора *Ранка Бугарског*,
Драгољуба Б. Ђорђевића, *Иване Вучина Симовић*, *Ане Јовановић*, *Маје Миличевић*
Петровић, *Драгана Тодоровића*, др *Сање Златановић*, др *Стане Ристић*, др
Мирјане Мирић

У р е д н и ц и

академик ТИБОР ВАРАДИ

др БИЉАНА СИКИМИЋ

Б Е О Г Р А Д 2 0 1 8

Издаје
Српска академија наука и уметности
Београд, Кнеза Михаила 35

Коректура
Невена Ђурђевић

Технички уредник
Никола Стевановић

Тираж
300 примерака

Штампа
Colorgrafx, Београд

© Српска академија наука и уметности 2018

САДРЖАЈ

<i>Предговор</i> – Тибор Варади, Биљана Сикимић	7
Горан Башић, <i>Право на службену употребу језика националних мањина у Републици Србији</i> – – перспективе ромског	13
Goran Bašić, <i>The right to official use of languages of national minorities in the Republic of Serbia</i> – – Prospects of Romani	30
Баја Лукин Сaitовић, <i>Ромски језик:</i> <i>актуелни процеси стандардизације у Србији</i>	31
Baja Lukin Saitović, <i>Romani: Current standardization processes in Serbia</i>	44
Ljatif Demir, <i>Romski jezik u 21. stoljeću: u labirintu varijeteta ili novim putem ka (re)standardizaciji</i>	45
Ljatif Demir, <i>Romani language in 21st century:</i> <i>the Labyrinth of Varieties or the new road toward (re)standardization</i>	65
Marcel Courthiade, <i>Consolidating the standardization of the Rromani language – past, present, future, in respect of dialectal diversity while granting easy worldwide communication in mother tongue</i>	67
Марсел Куртијаде, <i>Консолидација стандардизације ромског језика – прошлост, садашњост, будућност уз поштовање дијалекатског диверзитета и омогућавање једноставне комуникације на матерњем језику широм света</i>	105
Хедина Тахировић-Сијерчић, <i>Могућности очувања лингвистичке виталности ромског језика</i>	111
Hedina Tahirović-Sijerčić, <i>Possibilities for preserving the Romani language vitality</i>	130

Игор Лакић, <i>Ромски језик у Црној Гори – стање и перспективе</i>	131
Igor Lakić, <i>Romani language in Montenegro – state of art and perspectives</i>	141
Вера Клопчић, <i>Положај и употреба ромског језика у систему образовања и у медијима у Словенији</i>	143
Vera Klopčič, <i>The position and use of the Romani language in the education system and in the media in Slovenia</i>	154
Јелена Филиповић, Јулијана Вучо, <i>Зашто немамо српско-ромску билингвалну наставу у школама у Србији: у прилог поимању адитивне билингвалне наставе као друштвеног капитала</i>	155
Jelena Filipović, Julijana Vučo, <i>Why don't we have Serbian-Romani bilingual education in Serbia: towards an additive bilingual education as social capital</i>	174
Masako Watabe, <i>The NooJ Approach of Automatic Language Processing as a Tool for Systematization of Rromani Grammar in Both Description and Formal Teaching</i>	175
Масакo Ватабе, <i>NooJ приступ аутоматској језичкој обради као алатка за систематизацију ромске граматике у опису и формалној настави</i>	201
Свенка Савић, <i>Корпус(на) лингвистика и ромологија у Србији</i>	203
Svenka Savić, <i>Corpus Linguistics and Romology in Serbia</i>	223
Светлана Ћирковић, <i>Савремена лингвистичка истраживања ромских говора у Србији</i>	229
Svetlana Ćirković, <i>Contemporary linguistic research of Romani language in Serbia</i>	251
Љубица Ђурић, <i>Ромолошка лексикографија у Србији: стање и доступност</i>	253
Ljubica Đurić, <i>Romani lexicography in Serbia: state of the art and availability</i>	270
Рајко Ђурић, <i>Ромски модални глаголи, нека отворена питања</i>	271
Rajko Đurić, <i>Romani modal verbs – some open questions</i>	282
Биљана Сикимић, <i>О говору београдских Рома крајем 19. века: Дејвид МекРичи</i>	283
Biljana Sikimić, <i>On Belgrade Roma vernacular at the end of the 19th century: David MacRitchie</i>	308
Анамарија Сореску Маринковић, <i>Панчевачки Роми Габори: вера и језик вере</i>	309
Annemarie Sorescu-Marinković, <i>Gabori Roma of Pančevo: Faith and the language of faith</i>	326

ПРЕДГОВОР

Српска академија наука и уметности и њен Одбор за проучавање живота и обичаја Рома Одељења друштвених наука на скуповима и трибинама посвећеним Ромима редовно се баве и питањима ромског језика и језика Рома. Тако је у тематским зборницима радова, почевши од 1992. године до данас, увек било места за лингвистичке студије или студије које су се из угла других хуманистичких дисциплина на неки начин дотицале и лингвистичких тема. Зборник радова *Очување, заштита и перспективе ромског језика у Србији* – у целини је посвећен ромском језику и први је такав у издањима Одбора.

У првом објављеном зборнику Академијиног Одбора за проучавање живота и обичаја Рома *Развитак Рома у Југославији. Проблеми и тенденције* (М. Мацура, ур.) (Београд: САНУ, 1992) објављене су лингвистичке студије Марсела Куртијадеа, Јанардан Синга Патаније и Шаипа Јусуфа. У следећем по реду зборнику *Друштвене промене и положај Рома* (М. Мацура, А. Митровић, ур.) (Београд: САНУ, 1993), није било лингвистичких радова.

Зборник *Цигани/Роми у прошлости и данас* (М. Мацура, ур.) (Београд: САНУ, 2000), објавио је радове са трећег по реду ромолошког скупа, одржаног 1996. Овај зборник садржи посебно поглавље посвећено теми „Језик и образовање“, у оквиру које су и две лингвистичке студије: Трифуна Димића и Ибрахима Османија. Уводну реч за зборник написао је лингвиста Павле Ивић (стр. 5–7). Два кључна питања која ова студија покреће и сада су, после више од двадесет година, актуелна у савременој ромологији. Први став Павла Ивића тиче се стандардизације ромског језика и имплицитно указује на званичан став лингвиста у Србији крајем 20. века:

Учење стандардног ромског, који неизбежно мора садржати мноштво импровизованих речи из цивилизацијске и апстрактне сфере, стављаће

сваког појединца пред озбиљан задатак, знатно тежи од учења стандардног језика средине, који се не мора посебно савладавати, него се, пошто испуњава човеково окружење, из њега неосетно упија у човека. (...) Ромски језик је од свих језика најмање подесан за амбициозну, друштвено релевантну стандардизацију. Нема изгледа да би неки ромски стандардни језик, било општи или регионални, могао постати заједнички комуникациони медиј Рома у Европи, или у некој европској земљи. (...) Бојим се да би наметање неког ромског стандардног језика у школама могло само отежати ионако не баш једноставан процес школовања ромске деце.

Лингвистичка ромологија, бележи даље Павле Ивић, веома је захвално поље истраживања: она од истраживача захтева вансеријска знања која превазилазе оквире опште и посебне лингвистике, њој се као науци предвиђа лепа будућност. Друго питање тицало се односа дијалеката и стандарда:

Управо оне околности које отежавају његову стандардизацију чине га фасцинантним предметом лингвистичких истраживања. Када наука буде располагала подробним описима свих ромских дијалеката, то ће омогућити да се утврде њихове сличности и разлике, да се реконструишу путеви и донекле хронологија њиховог гранања. (...) једном речју, за лингвистичка проучавања језичка ситуација европских Рома остаће елдорадо.

После скоро десетогодишње паузе, следећи зборник у овом низу *Друштвене науке о Ромима у Србији* (Београд: САНУ, 2007) објављује и радове нове генерације лингвиста – Биљане Сикимић, Светлане Ћирковић и Мирјане Мандић. У још једном зборнику са скупа *Промене идентитета, културе и језика Рома у условима планске социјално-економске интеграције* (Београд: САНУ, 2012) већ у наслову се појављује „језик“ као једна од основних тема, па садржи и четири лингвистичка рада: Игора Лакића, Биљане Сикимић, Петра Радосављевића и Анамарије Сореску Маринковић, ови радови се тичу како ромског језика, тако и румунског којим говоре Бањаша. У зборнику *Прилози стратегији унапређења положаја Рома* (Т. Варади, Д. Б. Ђорђевић, Г. Башић, ур.) (Београд: САНУ и Заштитник грађана Републике Србије, 2014), рад о румунофоним Бањашима објављује Анамарија Сореску Маринковић. У зборнику *Роми Србије у XXI веку* (Т. Варади, ур.) (Београд: САНУ, 2018), могу се наћи и лингвистички радови Марсела Куртијадеа (о стандардизацији ромског језика) и Биљане Сикимић (о спорном идентитету Ковача у Санџаку).

Тек радови настали у 21. веку отварају питање изједначавања ромског језика и језика којим говоре Роми, што даље, са своје стране, отвара још једно широко дискутовано питање – ко су све Роми у Србији и које све језике говоре као свој први и други језик (будући

да постоји широко прихваћен став, како у академској заједници, тако и међу ромским активистима, да су сви Роми у Србији – двојезични). Ситуација је у пракси ипак сложенија: двојезични или вишејезични су сви Роми осим оних који су већ напустили ромски језик, било да су у питању целе заједнице или само поједине породице.

Сви ови радови, мада садрже вредне научне увиде, у целини узевши ипак не дају репрезентативну слику о стању ромског језика у Србији, нити су довољни да се може говорити о постојању ромолошке лингвистике као развијене дисциплине у Србији.

Одбор за проучавање живота и обичаја Рома САНУ покушао је да, прво организацијом међународног научног скупа „Очување, заштита и перспективе ромског језика у Србији“ у Београду 21–22. 10. 2016, и сада издавањем тематског зборника радова под истим именом, допринесе афирмацији ромологије у Србији и да представи реално стање у заштити ромског језика. На скупу је било изложено 18 радова, од којих се 15 објављује у овом зборнику.

Идеја организатора скупа била је да окупи истраживаче који би изложили своје ставове на основу актуелног пресека стања у заштити ромског језика и унапред понуђеног сета питања. Скуп је остао отворен и за теме ван задатог оквира које су као актуелне предложили сами истраживачи. Међу темама је и листа угрожених језика Унеска која класификује ромски језик у Србији као „дефинитивно угрожен“ (*definitely endangered*). У целом свету, према проценама Унеска, има око три и по милиона говорника ромског језика. Међутим, у Србији не постоје тачни научни подаци о броју говорника ромског језика, нити о стању његове социолингвистичке виталности. Не постоје ни тачни научни подаци о ромским дијалектима и локалним говорима (о броју говорника и географским ареалима). Не постоје ни тачни подаци о Ромима мигрантима и стању њиховог језика, као ни увиди у социолингвистичку ситуацију репатрираних Рома.

Организатори су желели да радови на скупу предложе основне мере заштите. Међу такве мере спадало би, на пример, снимање локалних говора и њихово мапирање, а у следећој фази постављање базе података о ромским говорима. База података би укључивала усмене и писане изворе како за све дијалекте, тако и за ромски стандард. Поставило се и питање конкретних начина обједињавања свих постојећих, већ обављених истраживања, у једну централну базу података и умрежавање истраживача. Организатори су имали у виду чињеницу да у Србији не постоји Завод за културу Рома, који би могао да буде носилац таквог посла, као и да је број компетентних истраживача веома мали. Очекивало се да скуп иницира оспособљавање тима истраживача који би могли да обаве сложене теренске задатке (дијалектолошке и социолингвистичке природе), а који би истовремено радили на другим обли-

цима очувања ромског језика, пре свега у настави. Жеља је била да се на основу радова помогне увођењу ромског језика и културе на академском нивоу у оквиру факултетских наставних планова и програма.

Још један од циљева скупа било је стицање увида у лингвистичка истраживања ромских говора у Србији и мапирање свих варијаната ромских говора уз евентуалну процену броја говорника сваког од њих. Други постављени циљ била је подршка академској настави ромског језика: успостављање консензуса око језичког стандарда, преглед постојећих искустава у настави ромског језика и препоруке за савремену методiku наставе ромског језика као матерњег и нематерњег и, посебно, српског као нематерњег језика репатрираних Рома.

Учесницима скупа биле су предложене следеће оквирне теме: Ромски говори у Србији: дијалектолошки и социолингвистички увиди, Граматички опис ромског језика, Документовање ромских говора у Србији, Лингвистичка виталност ромског језика у Србији, Језичка политика у Србији о ромском језику, Инструменти заштите ромских говора у Србији, Ромски стандардни језик у Србији, Настава ромског језика на свим образовним нивоима, Ромски као нематерњи језик и Ромски језички пејзаж (*linguistic landscape*). А како је увид у стање заштите ромског језика у земљама у региону неопходан да би се боље осветлила ситуација у Србији, на скуп су били позвани и истраживачи из Босне и Херцеговине, Мађарске, Словеније, Хрватске и Црне Горе, уз истраживаче који су омогућили увиде у европске и светске оквире заштите ромског језика.

Зборник радова је уреднички обликован према научним изазовима које су понудили сами радови. У оквиру језичке политике посебно се издвајају радови са још увек нерешеном темом стандардизације ромског језика, уз посебан преглед актуелне језичке политике са акцентом на положај ромског језика у Србији, аутора Горана Башића. Следе радови који се баве очувањем и заштитом ромског језика у земљама у региону (Игора Лакића и Вере Клопчич, донекле и прилог Хедине Тахировић Сијерчић).

Настава ромског језика била је планирана као једна од основних тема: ипак, стањем наставе ромског језика у Србији бави се само коауторски рад Јелене Филиповић и Јулијане Вучо, а студија Масако Ватабе аутоматском језичком обрадом ромске граматике и њеном применом у формалној настави.

У зборнику следи тематски блок радова који се баве анализом садашњег стања у ромолошкој лингвистици у Србији: применом корпусне лингвистике бави се студија Свенке Савић, актуелним теренским истраживањима ромског језика студија Светлане Ћирковић, а стањем у ромолошкој лексикографији студија Љубице Ђурић. Нека конкретна питања лексикографске обрађености ромских модалних

глагола проблематизује прилог Рајка Ђурића. Домену историје ромологије у Србији (са анализираним узорцима говора београдских Рома са краја 19. века) припада студија Биљане Сикимић, а прилог Анамарије Сореску Маринковић из угла антрополошке лингвистике прати феномене употребе ромског језика у литургијској пракси малих верских заједница и тиме анализира звучни ромски језички пејзаж из савремене, неспорно ефемерне перспективе.

Радови који се у коначној форми објављују у зборнику припадају следећим лингвистичким поддисциплинама: језичка политика и заштита језика, методика наставе ромског језика, историја и преглед ромолошке лингвистике у Србији као и лингвистичка антропологија. Тематски блок језичке политике почиње уводним радом Горана Башића о службеној употреби ромског језика у Србији. Неке радове прожима одјек актуелне расправе о различитим задацима ромологије као науке и као примењене дисциплине, односно разматрања о приоритету лингвистичког описа у односу на активности у раду на стандардизацији. У зборник су укључена различита, понекад међусобно супротстављена мишљења о стандардизацији и начинима стандардизације ромског језика као и посебне улоге ромске (а не само ромолошке) академске заједнице у тим процесима.

Осим ових, у савременој ромологији и иначе актуелних тема, око којих ни данас у светској академској заједници нема јединственог става, кроз радове се може сагледати и слика знатно узапредилог стања у ромологији на некадашњем југословенском простору који, између осталог, одликује пролиферација аматерских лексикографских покушаја, употреба и (зло)употреба лексикографије. О овом феномену посебно реферишу студије Вере Клопчич, Љубице Ђурић, Рајка Ђурића, Свенке Савић, али и других аутора који се ове теме узгредно дотичу, свако на свој начин.

Већина радова у зборнику обухвата по неколико лингвистичких и сродних ромолошких тема, а аутори се често међусобно допуњавају и тематски надовезују: питањима стандардизације ромског језика, свака из свог угла, баве се студије Свенке Савић, Баје Саитовића, Љатифа Демира и Марсела Куртијадеа. Значајне предлоге за рад на корпусу дају Свенка Савић и Светлана Ћирковић. Валоризацијом преводилаштва са ромског и на ромски баве се посебно Свенка Савић и Хедина Тахировић Сијерчић.

Зборник као целина показује и то да је у Србији и у региону стасала нова генерација лингвиста ромолога, способна да се бави ромолошком лингвистиком као универзалном научном дисциплином, која, и када се бави анализом локалног, мора уважавати достигнућа светске науке.

Академик Тибор Варади и др Биљана Сикимић

ROMSKI JEZIK U 21. STOLJEĆU: U LABIRINTU VARIJETETA ILI NOVIM PUTEM KA (RE)STANDARDIZACIJI

Ljatif Demir*

S a ž e t a k . – Suvremena istraživanja lingvista koji se bave romskim jezikom govore o velikom broju romskih jezičnih varijeteta. Nasuprot tome, istraživanja u 19. i početkom 20. st. govore o malom broju varijeteta u romskom jeziku. U kratkoj analizi ovaj rad pokazuje te razlike u definiranju varijeteta i daje prikaz ranijih istraživanja koje su romski jezik podijelila na dijalekte: *non-vlax* i *vlax* romske varijetete. Također, objašnjava se i klasifikacija romskih dijalekata koja se više oslanja na geografiju nego na lingvistiku. Daje se uvid u sadašnje stanje u romskom jeziku nakon amaterskog rada romskih entuzijasta i njihovih promišljanja o romskim dijalektima i romskom jeziku. Objašnjen je proces standardizacije romskog jezika u 20. st. kroz kratak prikaz djela koja su obilježila ovaj proces, a date su i sugestije o mogućim pravcima koji vode ka standardizaciji ili restandardizaciji romskog jezika u 21. st.

Ključne riječi: romski jezik, varijeteti, arlijski (Non-Vlax), Vlax, standard, (re) standardizacija

O POVIJESNOJ PODJELI ROMSKIH VARIJETETA I ROMSKOJ JEZIČNOJ RASLOJENOSTI

Rasprave o romskoj jezičnoj raslojenosti nisu nikad prestale. O tome se raspravljalo i u 19. i u 20. stoljeću. O romskom se jeziku uvijek raspravljalo kao o jeziku koji se različito govori i različito piše u ovisnosti od govornika, okolnosti, naziva njihovih grupa, vremena i mjesta u kojem su

* Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet Zagreb, Odsjek za Indologiju i dalekoistočne studije – Diplomski (magisterski) studij: Romistika

Romi obitavali, odnosno ovisno o njihovim specifičnim društvenim uvjetima u kojima se taj jezik upotrebljavao. Svaka od ovih različitih varijacija u kojoj se romski jezik pojavljivao nazivala se romskim varijetetom. Dakle, varijeteti su se smatrali jedinstvenim oblicima u kojima se romski jezik pojavljivao i oni su bili konstrukt koji je smatrao da je najbliži empirijskoj stvarnosti romskoga jezika. I Romi i ne-romski lingvisti često daju dvosmisleno tumačenje da romski jezik kao jezik ima između 25 i 100 varijanata nedokazanim i neosnovanim tvrdnjama i bez proučavanja djela koja bi obuhvatila sinkronijsku stvarnost u romskim jezičkim zajednicama. Zato se danas govori o *gurbetskom*, *džambaskom*, *lejaškom*, *tamarskom*, *arlijskom*, *kalderaškom*, *lovarskom* ili drugom varijetetu, a postoje čak i slučajevi kad se neromski jezik predstavlja kao romski jezik (primjer sa *bajaškim*, dijalektom rumunjskog jezika, kojeg neromski lingvisti, čak i profesori nazivaju *bajaškim romskim jezikom*).

O tim varijantama romskog jezika, u 21. st., možemo naći podatke koji govore o velikom broju varijanata u romskom jeziku:

U ovom trenutku podaci su dostupni putem interneta i obuhvataju 25 različitih romskih varijanata. [...] Neke od 25 varijanata romskog jezika imale su vokabular koji je pokazivao čitav niz leksičkih domena (npr. *burgenland romski* ili *kalderaš romski*), dok su druge bile ograničenije i pokazivale su vokabular koji se obično nalazio u određenom uzorku teksta. Stoga, dok su pojedine varijante već bile ujednačene u pogledu kodifikacije, tj. uveden je sistem pisanja, leksička pokrivenost u ROMLEX-u trenutno je veoma heterogena i zato je poređenje varijanata veoma teško. (Halvaks/ Šramel/Rader 2010: 384).

Ili pak morfosintaksičko istraživanje i formiranje baze podataka na Mančesterskom sveučilištu:

Romska morfosintaksa (RMS), baza podataka na Mančesterskom univerzitetu koja već poseduje informacije o preko 100 varijanata romskog jezika, plod je internacionalne saradnje istraživača, studenata i lokalnih entuzijasta. (Matras 2006: 29)

Ovakva istraživanja govore o sve većem raslojavanju u romskom jeziku ako se ima u vidu fakat da najranija istraživanja govore o manjem broju varijeteta. Христо Кючуков/ Hristo Kyuchukov (2003: 29–33) u svojoj analizi istraživača i njihovoj podjeli romskih varijeteta u 19. i 20. stoljeća, navodi da Franc Miklošić (1872–80) prepoznaje 13 varijeteta (*sjevernoruske*, *južnoruske*, *rumunjske*, *grčke*, *mađarske*, *njemačke* i dr.). Bernard Gilliat-Smith (1915.) u svojoj klasifikaciji daje opis dvaju varijeteta (*Vlax* i *non-Vlax*), dok John Sampson (1926.) romske varijetete dijeli na dvije skupine [*ben* (1) i *phen* (2)]. Ralph L. Turner (1926.) daje bolju klasifikaciju

u tri skupine (*dom*, *rom* i *lom*), a Vania de Gila Kochanowski na dvije sveopće skupine: Vlach (*Lovari* i *Kalderaši*) i non-Vlach (*Balkanski*, *Karpatški*, *Njemački* i *Sjeverni*). Malo kasnije Donald Kenrick predlaže klasifikaciju na 4 romska varijeteta (*dom*, *h*-dijalekti, *s*-dijalekti i *ben* dijalekti).

Nikola Rašić u *Uvodu u gramatičku strukturu* (podjela romskih govora prema izgovoru) pak navodi da:

... romske govore možemo podijeliti prema dvama fonološkim svojstvima: prema svojstvu palatalizacije u one koji provode ili ne provode palatalizaciju, te prema izgovoru glasa *s/h* u *s-govore* i *h-govore*. Time dobijamo četiri osnovna tipa romskih govora, za koje navodimo samo par tipičnih primjera: *s-govori* [palatalizirajući (istočnogurbetski) i nepalatalizirajući (lovarski); *h-govori* [palatalizirajući (zapadnogurbetski) i nepalatalizirajući (sintski); *mješoviti* (arlijski, kalderaški). (Rašić 2008: 354).

Jean-Pierre Liègeois govoreći o utjecaju susjednih jezika na romski jezik, daje jasniju sliku o razlozima pojavljivanja novih varijanata u romskom jeziku:

S obzirom na tisuću godina migracije u različitim etapama i različitim razdobljima, u razdobljima relativne stabilnosti i sedentarizacije na raznim mjestima, razumljivo je da se jezik razgranao, a i dalje se grana na mnoštvo lokalnih varijanti. Te varijante se međusobno više razlikuju po svom stupnju zaboravljenosti od govornika nego po svojim intrinzičnim razlikama. [...] Većina današnjih dijalekata sačuvala je posuđenice iz perzijskog i armenskog, a kasnije i iz grčkog i to uglavnom u Maloj Aziji gdje su ta tri jezika bila dominantna sve do 1300. (Liègeois 2009: 46–47).

Liègeois, kad govori o klasifikaciji varijanata u romskom jeziku, navodi da je to težak posao, a osobito je to teško kad se radi o „teritorijalno razmještenom jeziku”:

Pogledamo li te elemente iz drukčijeg kuta, možemo vidjeti podjelu i dinamiku romskog jezika na više „stratuma” i grupirati dijalekte u dva „nadjezika” koje ćemo označiti slovima O i E, a ne samo kao skupine različitih dijalekata koji se javljaju jedan pored drugog. (Liègeois 2009: 47).

Moja je tvrdnja, koja se zasniva na iskustvu u proteklih dvadesetak godina i mojim pokušajima da razvijem jezične procese u romskom jeziku, da podjela na „velik broj” varijeteta u romskom jeziku otežava proces standardizacije u više smjerova kod samih Roma i donosi:

- 1) neprihvatanje određenog varijeteta kao standardni varijetet koji bi imao standardni oblik romskog jezika kao koncept i realnost, i

- 2) ruši razmišljanja da ima potrebe za postojanjem jednog i jedinstvenog romskog jezika koji bi imao ulogu kao i u svakom drugom jeziku, tj. da postoji potreba za standardnim romskim jezikom iz praktično-funkcionalnih razloga (pisanje službenih dokumenata, govorenje i pisanje u javnim medijima, neutralno sredstvo za sporazumijevanje i nastavu romskog jezika u školama i sl.).

Samim tim, standard bi bio pomoćno sredstvo komunikacije i jezička varijanta koja nastaje iz praktičnih razloga. Standardni romski jezik bi bio norma u odnosu na ostale jezičke varijante. Sama njegova pozicija bi bila privilegovana i standardni romski jezik bi bio nadređen drugim govornim varijantama i govornom jeziku, dijalektima ili lokalnim govorima. Romi bi dobili svoju drugačiju ideologiju u kulturi i pisanju književnosti i kulturu standardnog jezika koja nastaje samim postojanjem jezičnog standarda.

Sad sa postojanjem „velikog broja” varijeteta sve ovo navedeno neće postojati. Višegodišnje iskustvo mi pokazuje da kod svakog upita za otvaranje jezičkih institucija za romski jezik, nositelji državnih, regionalnih ili europskih politika uvijek govore da se ne mogu otvoriti te institucije za romski jezik zato što romski jezik nema standardni oblik.

Zasad se nitko ne obazire na istraživanja koja su bila napravljena u prošlosti (a koja govore o manjem broju varijeteta) i razmišljanja romskih lingvista u 20. stoljeću koji sužavaju varijetete u romskom jeziku, a samim tim daju mogućnost formiranju standardnog romskog jezika.

ROMSKI DIJALEKTI: NON-VLAX I VLAX ROMANI

Romski istraživači najčešće romski jezik dijele na non-Vlax i Vlax varijetete ili na sjeverne i južne varijetete. Tako Rajko Đurić (1987: 269) o toj podjeli navodi:

... obično se deli na vlašku i nevlašku grupu, to jest zavisno od toga na kojem su govornom području Romi duže boravili. U vlašku grupu ulaze gurbetski, lejaški, kalderaški, lovarski i još neki dijalekt, a u nevlašku ulaze dijalekti turško-grčkih Roma, kao što je arlijski dijalekt... (Đurić 1987: 269).

Andrzej Mirga i Lech Mruz u slici varijetetske diferencijacije europskih Roma nalaze odraz tragova putovanja, povijesne sudbine i jezičke simbolizacije i zato ističu:

... pokušaji klasifikacije dijalekata *romani* više su se oslanjali na geografiju nego na lingvistiku. Dosadašnji pokušaji klasifikacije dijalekata evropskih *romani*, na čisto lingvističkoj osnovi nisu zadovoljavajući i ne odražavaju

čitavu složenost njihovog povijesnog i strukturalnog razvoja. (Mirga i Mruz 1994: 51).

Mirga i Mruz se slažu sa suvremenom metodom klasifikacije koju predlaže Marcel Courthiade. Ta konstatacija je jednaka sa mišljenjem Liè-geoisa da najstariji jezički sloj dijalekata romani je onaj koji zadržava završetke *-ni* (*pani* – voda), ili završetak glagola u prošlom vremenu u prvom licu jednine *-um* ili *-om* i sačuvane afrikativne suglasnike.

Šaip Jusuf, autor prve romske gramatike na romskom jeziku (koja je napisana na arlijskom romskom *m.b.*), govoreći o romskim dijalektima i govorima, u predgovoru o romskom pravopisu autora Marcela Courthiadea, navodi sljedeće:

Na osnovu rezultata dijalektometrijskih mjerenja uz pomoć standardnog spiska od 200 riječi, dokazuje se da udaljenost među govorima Roma od Balkana do Karpata jeste, predstavljena u vrijednostima, udaljenost među dijalektima jednog jezika, a ne udaljenost između raznih jezika. Nejednakost u obliku romskih govora čine neke leksičke i fonetske razlike, prouzrokovane uglavnom usled uticaja jezika sredine među kojima gravitiraju Romi. (Jusuf 1986: 5)

Ramo Rušidovski, jedan od romskih lingvista koji se 40-tak godina bavi romskim jezikom, u svom djelu *Romi u Europi* (*Pomume bo Espona*) ističe da određeni autori podjele varijeteta u romskom jeziku nisu dobro napravili jer su u jezičke varijetete smjestili sve socijalne skupine Roma. Općenito za njega je ispravna podjela romskog jezika na Arlije¹ (Yerli, Erlije, Arlije, Arlides) i vlaški romski jezik (romski jezik kod romaniziranih, nomadskih Roma):

Primjer, bugurdžiski govor romskog jezika je posebnost. Oni u svom govoru rabe tzv. „citizam“ sa „c“ i to je dio *arlijskog* romskog jezika. Da su lingvisti napravili pravilnu podjelu onda bi bili nazvani *Arlijski romski* i *Vlax romski jezik* tj. romski jezik kod sedentarnih Roma i romski jezik kod nomadskih Roma. To bi bila korektna podjela, jer su to lingvističke kategorije. (Rušidovski 2015: 396).

Ipak, i pored ovakvih razmišljanja, varijeteti i u 21. st. ostaju osnovne okosnice prema kojima romske govore možemo prepoznavati ili klasificirati. O tome, slično kao i Rušidovski, Rašić daje jedno logičnije razmišljanje o romskim varijetetima:

¹ **Jerlija**, *Yerli*, *Arlija*, *m.* (N mn. -e) *reg.* domorodac, mještatin, domaći čovjek, onaj koji je „odavdje“ (Hrvatski enciklopedijski rječnik, Zagreb: Novi Liber, 2002) ***yerli** *tur.* sedentaran, stalno naseljen, mjesni, lokalni, ovdašnji; mještatin, domorodac, urođenik.

To ne znači da tipološki kriterij klasifikacije nije dobar već prije otvara pitanje: što je arlijski ili gurbetski, odnosno općelingvistički gledano: što je zapravo dijalektalna jezična zajednica? Definicija zajednice uvijek je više sociološka, etnološka, zemljopisna ili kulturološka, a problemi nastaju onda kad ovu društvenu realnost pokušamo projicirati u jezik: Arlije govore arlijski i obratno, oni koji govore arlijski su Arlije i sl. Istina je pak da arlijska subetnička skupina jezično veoma heterogena, mada istodobno i povezana sa određenim izoglosima koje je dijele od drugih zajednica ili spajaju sa njima. Ove napomene opreza vrijede i za druge spominjane koncepte, na primjer vlaški ili gurbetski. Većina Lovara i Gurbeta ne znaju da i jedni i drugi zapravo govore vlaški jer je termin *vlaški* lingvistička kategorija, kojom se služe autori knjiga o romskom jeziku. U običnome puku nema nikakve svijesti o nekome vlaškom identitetu. (Rašić 2008: 355).

Ovakva razmišljanja romskih i neromskih istraživača daju nadu da će se konačno shvatiti prioritet u stvaranju čvrstog temelja u romskom jeziku koji bi se temeljio na praktično-funkcionalnim razlozima postojanja jednog romskog jezika. Ta romska jezička politika bi formirala svoj prostor javne komunikacije prvenstveno u simboličkoj dimenziji koja objedinjuje Rome pod zajedničkim simbolom romskog jezika. Samim tim bi se dalo do znanja i onima koji nisu Romi da u tom simboličkom prostoru nađu „svoj” simbolički prostor koji bi doneo bolji angažman kod istraživača koji ne bi kontaminirali jezički teren kod Roma.

Nakon ovog kratkog prikaza klasifikacije varijeteta i stavova istraživača o njima, postavlja nam se više pitanja na koja će se vjerovatno tražiti odgovor i u 21. st.

LOKALNE TRADICIJE I AMATERSKO PROMATRANJE ROMSKOG JEZIKA U 21. STOLJEĆU

O lingvističkim nazivima (non-vlax i vlax romani) romskog jezika se znalo u 20. st. Znalo se da su Gurbeti i Džambazi i Čergaši. Znalo se da su Arlije i Baručie, Topaanlie, Gavutne, Gilanlie, Prištevačia, Prizreneskere, Sofiakere, Nišeskere, Bugurdžije, Sepečides i sl. Pa zašto onda lingvisti koji su radili na romskom jeziku nisu surađivali na postavljanju općenitih pravila prema lingvističkim kategorijama u romskom jeziku i smanjivanju varijeteta koje bi vodile ka određenim standardima u romskom jeziku? Zašto oni koji danas daju primat varijetetima (a rade u institucijama za jezik i jesu lingvisti) nisu sjeli i radili zajedno na europskom nivou na poboljšanju upotrebe romskog jezika u Europi? Zašto i u 2017. u Komisiji za standardizaciju romskog jezika u Internacionalnoj romskoj Uniji jedino dva člana rade na standardnom romskom jeziku (Marcel Courthiade i Val-

demar Kalinin)? Zašto su svoje suradnike u istraživanjima o potvrđivanju romskih geografskih, subetničkih, socioloških, kulturnih varijeteta uvijek birali između lokalnih „amaterskih lingvista” i „narodnih lingvista” koji nemaju lingvistička poznavanja? Koristio se ili koristi li se ovaj metod i za postavljane jezičkih pravila i kod većinskih ne-romskih jezika i involviraju li se „narodni lingvisti” koji nemaju lingvistička poznavanja kad se postavlja standard u jednom jeziku? Zašto se ovo pitamo?

Na jednom romskom skupu (2016) u Stockholmu na kom se govorilo o romskom jeziku vidjelo se da ima toliko naboja oko „mog i samo mog” varijeteta i „malovrednijeg” varijeteta drugog između pripadnika Roma Lovara, Kalderaša, Arlija, Resande, Bugurdčija, ali i velikih rasprava o romskom jeziku između pripadnika unutar tih skupina (primjer Arli nasuprot Arli ili Kalderaš nasuprot Kalderaš) u samim tim varijetetima da je sam skup postao rasprava o „sitnom jezičnom razmatranju” jednih ili drugih. Bilo je sasvim nelogično tim ljudima („narodnim lingvistima” bez ikakvog lingvističkog poznavanja pravila jezika) objašnjavati da su svi ti varijeteti – romski jezik, a ne posebni jezici. Jedino što se moglo bilo je da se skupi materijal koji su dijelili „izdavači” i „novinari” na arlijskom, lovarskom, kalderaškom dijalektu i da se vidi njihov rad koji je „najpravičniji” rad na romskom jeziku.

Tako se iz tog materijala vidi da se na arlijskom² romskom određene rečenice mogu pisati i objaviti u kulturnim magazinima onako kako se to „doma” i u „porodici” govori „arlijski” jezik:

Primjer 1. *Maje na valjani phuv, celo sveto si moklo!* (Meni ne treba zemlja, cio svijet je moj! *m.pr.*), *Tu isi tut pravo te ove čhavoro!* (Ti imaš pravo biti dijete! *m.pr.*) ili *Da li đandān so ...* (Da li si znao što ... *m.pr.*). (magazinrom.com, 2015: 12)

Na kalderaškom, u tekstovima koji se govore na radiju i objavljuju na web stranici, imate ovakvo pisanje:

Primjer 2. *Maj phares si te inkrel pe e romani chib, phenel profesori Cristian Padure.* (Najteže je sačuvati romski jezik, kaže professor Cristian Padure. *m.pr.*). *Phenel ke e romani chib trobuj te avel maj zurali mashkar e rom ande lengo identietio, te na ladjan pe e rom ke von vorbin romani chib.* (Kaže da romski jezik treba biti najači među Romima i u njihovom identitetu i da se ne stide toga da oni govore romski jezik. *m.pr.*) (sverigesradio.se, 2016: 17/10)

Od navedenih primjera se vidi da „izdavači i novinari” nemaju osnovnog poznavanja govorenja i pisanja romskog jezika.

² Sam autor teksta je pripadnik Roma Arlija.

U Primjeru 1. vidi se da su nepravilni: *maje* (arl: *mange*- dativ od zamjenice *man*-), *celo* (arl: *sahno*), *sveto* (arl: *dunjaja*, *sundal...*), *moklo* (arl: *mo*, *mlo*, *mro*, *miro*. *Moklo* je izraz koji se koristio u hazarderskim igrama kod igranja barbuta pod značenjem: *moje-tvoje*), *Tu isi tut (isi tut, tut isi)*, *da li đandān so...* [Upotrebljeni znak *đ* se ne koristi u ovom pisanju za glagol *džan/el* čiji se *dž* izgovara i piše sa „tvrdim” *dž*, a ne sa „mekim” *đ*. Tako cijeli konstrukt rečenice je: *džandan – džandjan – džangjan ja(vaj) na kaj* (a ne upotreba veznika *da* i upitne čestice i rečce *li*, od slavenskih jezika, i *so* koje doslovno kod ovih izdavača znači *što*)).

U Primjeru 2. vidi se nepravilno pisanje dijakritičkog znaka (č) u upotrebi pisanja romskog jezika u spirantu *čh*- koji prelazi u obično *č* sa upotrebom engleskog pisanja za *č = ch*: romani *chib* (a ne: romani *čhib*). Ako se želi pisati romski jezik bez upotrebe dijakritičkog znaka onda se treba imati u vidu da se moraju koristiti dva *h*, tj. *chhib*; pogrešno pisanje superlativa u romskom jeziku jer se piše zajedno sa pridjevom: *maj phares* (majphares), *maj zurali* (majzurali); sam konstrukt imenice *Rom* u mn. glasi *Roma* (Rroma), a ne kao u primjeru *e rom*, a pogrešno je napisan i glagol *ladjan* (pravilno: *ladžan*, *lažan*) jer je osnov imenice prema kojoj se gradi glagol: *ladž* (*laž*), a ne *ladj* ili *lagj*.

U samo malo primjera od 5–6 rečenica se vidi da ne postoji konsenzus među govornicima romskog jezika oko načina izražavanja i pisanja. U navedenim primjerima ne primjenjuju se postojeća ortografska pravila bilo iz 1980. (Kepeski/Jusuf – *Gramatika e romane čhibaki*), 1986. (Courthiade – *Ortografia e romane čhibaki*), 2010. (Đurić – *Gramatika romskog jezika*), ili 2012. (Đurić – *Standardizacija romskog jezika*) i sl.

Teorijska nepotkovanost „narodnih lingvista“ može se vidjeti i ako potražimo pomoć od iskusnih lingvista koji daju objašnjenje o tim narodnim lingvistima. Ako ništa drugo, ljudi koji koriste taj termin, kao obranu za pogrešan rad u romskom jeziku, moraju znati da:

Terminom *narodna lingvistika* označićemo popularne reakcije na jezičke pojave – to jest, različita verovanja, vrednosti, stavove i sudove koji se u jezičkim zajednicama po tradiciji vezuju za pojedine jezike ili jezičke varijetete i za govornu komunikaciju uopšte. Iako po svojoj prirodi suštinski subjektivne, ove reakcije dovoljno su raširene i jednoobrazne da bi predstavljale objektivnu snagu u društvenom saobraćaju unutar i između govornih zajednica. (Bugarski 2004: 83).

Bugarski još dodaje (u opštelingvističkom, ne isključivo romološkom kontekstu):

... po poreklu su i velikim delom nesvesni, oni se prenose sa jedne generacije na drugu na različite načine, koji u razvijenijim društvima uključuju organizirano školstvo i obrazovane pojedince [...] ali i laike u lingvističkim pitanjima.

Kako se mogu otkriti u svim vrstama društva, primitivnim i naprednim, oni su u načelu nezavisni od postojanja bilo kakvih lokalnih tradicija lingvističke nauke. (Bugarski 2004: 83).

I pored toga što je varijetet u romskom jeziku jedan od ključnih sociolingvističkih pojmova (kojim lingvisti amateri koji se bave romskim jezikom, radije operiraju kada govore o velikim razlikama u romskom jeziku i nalažu potrebu za postavljanjem posebnih romskih jezika, a ne kao pojam romskog jezika u smislu jednoga autonomnog, globalnog i monolitnog sustava), teško je u 21. stoljeću razumjeti i dati im za pravo da tu definiciju varijeteta koriste u razbijanju romskog jezičnog sustava (razbijanje funkcije romskog standardnog jezika kao značenja koje *standard* ima za govornike romskog jezika, odnosno za romsku jezičnu zajednicu). Razlog tog nerazumijevanja i otpora kod pripadnika Roma (romskih lingvista) jest da se romski jezični varijeteti ne mogu definirati ako se uzimaju u obzir samo jezična obilježja, nego se moraju uzeti u obzir i izvanjezični činioci, poput društvenog statusa Roma i romskih grupa, područja gdje se taj jezik govori, dobi, spola i sl. Tako postoje primjeri nekih projekata koji su izradili neromski lingvisti u kome se jedan te isti arlijski dijalekt dijeli na tri prema teritoriju u kom se nalazi: *Kosovo Arli Romani*, *Macedonian Arli Romani*, *Sofia Erli Romani* (kosovski arlijski romski, makedonski arlijski romski i sofijski (bugarski) arlijski romski). Kod utvrđivanja tih razlika oni su koristili tzv. lokalne entuzijaste Rome koji posjeduju laička znanja o romskom jeziku.

Kako Romima objasniti da se iza paravana „prava da koristim svoj maternji romski jezik kako ja želim” krije štetan utjecaj i da se ne može preko ličnog finansijskog dobitka (projekti koji su dio istraživanja o romskom jeziku: sociolingvistička anketiranja, popunjavanja upitnika, rad u medijima, rad u institucijama kao savjetnici za romski jezik) ići na oštećivanje jednog jezika koji je čuvan stoljećima i jednog naroda? To ide teže nego što si mi možemo zamisliti. O tim lingvističkim pojavama općenito Bugarski navodi:

...pojave na koje upućujemo za njihove nositelje čine jednu dublju i društvenu relevantnu psihološku istinu, koja se ne može tek tako otpisati čak i kada je jasno ukorenjena u društvenim predrasudama ili pak pukom neznanju (Bugarski 2004: 84).

Snježana Kordić govori o stalnom radu na određenom jeziku i njegovom stalnom nadograđivanju. To njeno općenito razmišljanje o laičkim promišljanjima o jeziku možemo primjeniti i na romski jezik:

Što se tiče laičkih promišljanja o jeziku, može se reći da „svatko je u određenoj mjeri amaterski lingvist“ [...]. Ali činjenica da svi mi imamo određena „amaterska mišljenja“ na temu našeg materinskog jezika ne daje tim mišljenjima nekakav

specijalan status u očima znanstvenika lingvistike. Ona možda mogu biti zgodna kao početna „radna hipoteza“, ali zadatak znanstvenika je da poboljša amaterske teorije običnog čovjeka, a ne da ih uzme zdravo za gotovo. (Kordić 2010: 117).

Koji je to zadatak koji nisu ispunili znanstvenici da poboljšaju amaterske teorije običnog Roma „entuzijasta“ (govornika romskog jezika) koji im je pomagao u istraživanjima i postavljanju zaključaka da postoje između 25 i 100 varijeteta u romskom jeziku? Mogli su im objasniti veoma bitne kriterije koji govore o nekoliko uslovnih klasa varijeteta. Glavni izvanjezični kriteriji omogućuju opis i lokalizaciju varijeteta u romskom jeziku: vrijeme, prostor, društveni sloj/društveno-kulturna sredina i situacija. Na tu povezanost horizontalne (prostorne) i vertikalne (društvene) raslojenosti romskog jezika upućuje i termin *socijalni dijalekti*. Naime, svi su romski dijalekti i regionalni i socijalni, romski se govornici identificiraju kao stanovnici određenoga područja, ali i kao pripadnici određene društvene klase, dobne ili romske skupine (*Kalderaši, Lovari, Tamari, Arlije, Gurbeti* i sl.). O toj povezanosti, Rašić ističe primjer Gurbeta³:

O Gurbetima se može reći isto: znanstvenici Gurbetima zovu sve one koji (prema njima) govore gurbetski. Ljudi na koje se to odnosi nekada se i sami tako nazivaju, ali najčešće nemaju pojma da ih netko u literature smatra Gurbetima. U etničkom smislu svi se oni nazivaju Romima i svoj jezik zovu romski, uostalom kao i Arlije i Lovari. U određenim kontekstima relevantno je, naravno, i ime subetničke skupine jednako kao što osoba iz Zadra može biti istodobno Hrvat i Dalmatinac, ili pak Arbanas, Vlaj, Bodul i slično. Nema kod Roma ničeg što i drugim narodima ne bi bilo poznato, odnosno Romi su narod na jednak način kao i drugi narodi i etničke skupine. (Rašić 2008: 355).

I pored ovih naizgled već poznatih opisa o romskim skupinama i romskom jeziku, čini mi se kao da to u novijem vremenu postaje još veća nepoznanica. Također, prema mojem osjećaju, i dalje se u određene sedentarne romske skupine stavlja nomadski duh romskoga jezika (ako se da „pravo“ svakom da upotrebljava romski jezik na osnovu snažnog tradicionalizma u jeziku određene romske skupine) koje se, bar se meni tako činilo, davno potpuno izgubio. Veza stalne nastanjenosti romskih skupina i jezičkog standarda čini se kao da se ponovo uspostavlja i u 21. st. O tome govore i Mirga i Mruz:

To se naročito odnosi na grupe koje se odlikuju snažnim tradicionalizmom, koje upražnjavaju endogamske veze, u mogućnosti su da izbegnu stalni rad,

³ **Gurbet** je reč turskog porekla i znači „skitnica“. To je onaj čovek koji živi nomadskim životom, pod čergom. U prenesenom smislu, može da znači i pečalba i tuđina. (<http://velikirecnik.com/2015/12/11/gurbet/>, pristupljeno 22. 11. 2017).

ne pridajući važnost obrazovanju dece i dalje, u izvesnom smislu, vode lutalački način života. Većina dijalekata romani – u manjoj ili većoj meri – ipak podleže ovom procesu. Svest o postepenom potiskivanju *romani* iz upotrebe prati aktivnost uske intelektualne elite Roma koja teži ka zadržavanju jezika *romani* i povratku njegovih osnovnih komunikacionih funkcija. (Mirga i Mruz, 1994: 52).

Zato je možda ovo pravo vrijeme da sami sebi, kao Romi, postavimo pitanja: Da li nam se povijest ponavlja? Da li se romski jezik treba standardizirati ili restandardizirati?

DOSADAŠNJI POKUŠAJI STANDARDIZACIJE ROMSKOG JEZIKA

Čini se da se pomalo zaboravlja druga polovica 20. st. i težnja Svjetskog komiteta Roma da buđenje svijesti o romskom identitetu treba započeti sa postavljanjem svijesti o stvaranju književne forme romskog jezika koja bi postala jezik sporazumijevanja kod Roma. Ispostavilo se da je stvaranje jedinstvenog, standardnog romskog jezika velika teškoća. Te teškoće su se ispostavile za vrijeme trećeg svjetskog kongresa Roma u Göttingenu (1981) kada je bilo jasno postavljeno pitanje kojem dijalektu treba dati status nosioca tog jezičnog standarda. O tome Mirga i Mruz navode:

Konflikt je samim Romima učinio jasnom nužnost standardizacije književnog jezika *romani*. U tom cilju je u Göttingenu stvorena komisija za pitanje jezika. Osnovni zadatak koji stoji pred kodifikatorima romskog jezika, jest izrada originalnog pisma koje će održavati bitne fonetske osobine govornog jezika, pisanje njegove gramatike i stvaranje novih pojmova, kategorija reči, najčešće apstraktnog karaktera koji služe opisu samog jezika i njegove strukture. (Mirga/Mruz 1994: 53).

Nakon toga je ustanovljeno da su u 19. i 20. st. napisane deskriptivne gramatike pojedinih dijalekata romskog jezika i one su u osnovu, kako to navode Mirga i Mruz:

...delo lingvista (ne-Roma) i predstavljaju bitan elemenat opisa jezika i pokušaje njegove klasifikacije. Nastali su, takođe, i priručnici za učenje različitih dijalekata, uglavnom namenjenih ne-Romima. (Mirga/Mruz 1994: 53).

Kad se govori o tim jezičnim materijalima važno je istaći i sljedeće o radu na jezičnoj standardizaciji Roma:

Međutim, prvi pokušaj stvaranja gramatike jezika *romani* kao i priručnika za obučavanje samih Roma jeste *Romani Gramatika*, autora Krume Kepeskog i Jusufa Šaipa. [...] Ogromna zasluga autora jeste rad na leksici romskog jezika,

tj. stvaranje novih reči i pojmova, korišćenjem značenjskih mogućnosti romskog ujezika. To je prvi pokušaj odgovora samih Roma na pretpostavke koje je izneo svjetski komitet Roma po pitanju stvaranja književnog romskog jezika. (Mirga/Mruz 1994: 53).

Ovo značajno djelo koje je bilo poticaj za mnoge Rome da se počne raditi na romskom jezičnom standardu, utjecalo je i na pojavu aktivista koji su dolazili iz cijelog svijeta i učili romski jezik kod samog Šaipa Jusufa. Po prvi put se pojavljuje djelo koje na neki način pokušava da ujedini *arlijske* i *vlox* romske varijetete. Sam Jusuf (koji pripada vlox romskoj zajednici kao pripadnik makedonskih Roma Džambaza) daje primat arlijskom kao sedentarnom romskom jeziku i jeziku koji ima stariji jezički sloj.

Dosadašnji romski pokušaji da se postave temelji standardnog romskog jezika ne bilježe se kod određenih ne-romskih lingvista kad se govori o povijesnom razvoju romskog jezika. Primjer koji ćemo navesti je iz 2010:

U drugoj polovini dvadesetog veka u usponu su moderna lingvistička proučavanja romskog u oblasti opšte i primenjene lingvistike. To potvrđuje pojavljivanje velikog broja deskriptivnih gramatika (npr. Gjerman – Ljungberg 1963; Pobožniak 1964; Wentzel 1980; Boretzky 1993; Holzinger 1993; Matras 1994; Igla 1996; Halwachs 1998; Cech – Heinschink 1999; Tenser 2005), lingvističkih analiza određenih aspekata strukture romskog (Matras 1995; Matras – Bakker – Kyuchukov 1997; Elšik – Matras 2000; Schrammel – Halwachs – Ambrosch 2005), kao i sociolingvističkih studija (Friedman 2003, 2005; Halwachs 2003, 2005; Halwachs – Heinschink 2000; Matras 2004). Pored toga, u tom periodu objavljen je značajan broj leksikografskih studija (Wolf 1960; Valtonen 1972; Calvet 1982; Vekerdı 1983; Uhlik 1983; Demeter – Demeter – Tcherenkov 1990; Hübschmannová et al. 1991; Boretzky – Igla 1994; Soravia – Fochi 1995; Halwachs et al. 2002), veoma različitih po obimu i obliku. (Halvaks/Šramel/Rader 2010: 381)

Ne navode se ni koraci koje su učinili prije toga romski autori, kao što je primjer pojave gramatike Kepeskog i Jusufa 1980. i Rajka Đurića iz 2005., ali i mnogi drugi pokušaji koji su od izuzetnog značaja za samu standardizaciju romskog jezika u razdoblju 1980–2010. Također se ne navode ni koraci koje su učinili francuski lingvist Marcel Courthiade i rumunjski lingvist George Sarau. Međutim, romski autori poput Andrzeja Mirge ipak navode dosta podataka o tim koracima:

Sledeći korak u domenu kodifikacije i standardizacije romskog jezika napravio je francuski lingvista Marcel Courthiade – objavio je *Romani Fonetika thaj Lekhipa (Romska fonetika i ortografija)*. Courthiade preporučuje standardizaciju pisanja fonema svojstvenih romskom jeziku u takozvanom sistemu središnje ortografije koji će Romima omogućiti da čitaju onako kako govore (u bilo kom dijalektu). Po autorovom ubeđenju dijalektska diferencijacija romskog

jezika je površna dok u dubljem sloju stvarni i pravi dijalekat imaju široku zajedničku osnovu. [...] Preporučena romska ortografija uvodi, po mišljenju autora, poredak u transkripciju govornog jezika *romani*. (Mirga/Mruz 1994: 53–54).

Dalje, Mirga i Mruz daju svoje mišljenje o normaliziranju pitanja pisanja i čitanja u romskom jeziku koji stvaraju standardni, književni obrazac:

Međutim, ne rešava problem aktivne upotrebe romskog jezika u toj očišćenoj i u ujednačenoj formi. Jezik *romani* faktički živi u vidu brojnih dijalekata o čijoj posebnosti odlučuju, između ostalog, izgovor i pozajmice. Ujednačavanje bi zahtevalo ogroman edukativni napor što je – u odnosu na nedostatak prosvete na tom jeziku – izuzetno teško, ukoliko je uopšte moguće. [...] Sami Romi moraju pokazati brigu za stvaranje i širenje pisane književnosti, pošto književnost može postati bitan izvor očuvanja, normiranja i razvijanja jezika Roma. (Mirga/Mruz 1994: 54).

Lingvističke objave Jusufa, Courthiadea i Đurića dale su poticaj da se pojave mlađe obrazovane generacije koje su produžile baviti se razvitkom romskog jezika kroz svoje autorske gramatike – Đurić/Demir/Demir 2010 i Demir/Durmiš 2012, uz pojavu udžbenika, rječnika, medija i sl. na romskom jeziku.

Ako posmatramo povijesne okolnosti u kojima se javljaju standardizovani oblici u romskom jeziku, vidimo da oni obično zadovoljavaju težnju ka moći ili nametanje svim korisnicima jedne jedine jezičke varijante u svim sferama upotrebe. Tako se pojavljuje zahtjev za postavljanje „svog standarda“, a taj standard se ne može upotrijebiti van lokalnog ili regionalnog domena.

Što je zajedničko i Rezoluciji iz Varšave⁴ i Deklaraciji iz Skopja?⁵ Kako se u 21. stoljeću nadgradio proces standardizacije i o čemu su se uspjeli Romi dogovoriti? Odgovore možemo pronaći u njihovim zajedničkim zaključcima koji i nakon više od 25 godina ostaju gotovo kao nepoznati fakti o romskom jeziku među samim Romima⁶:

⁴ Rezolucija 7/1990 – Internacionalne romske unije (IRU) donesena u Varšavi (potpisalo 17 svjetskih lingvista). Ova se rezolucija temelji na romskom pravopisu. U njoj se navodi da se ostavljaju privremeno na strani pitanja vezana za leksikalne razlike kojih se romski jezik treba postupno osloboditi. Uvodi se „srednja grafija“ (*maškarutno lekipa*) i taj romski pravopis, kako navodi Marcel Courthiade (1986: 8): „logično proističe iz fonetike romskog jezika, iz njegovog zvučenja; [...] i da bi ga učinili jedinstvenim sa samo malim razlikama među dijalektima, nalazi se srednji *sistem pravopisa* pogodan za sve dijalekte.“ Ova je komisija (IRU, Varšava, 1990) uspostavila pismo na osnovi komparativnih istraživanja romskih dijalekata i ta je *srednja grafija* postavljena kao „pogodna“ za sve dijalekte).

⁵ Deklaracija pod nazivom *Opći principi o kodifikaciji romskog jezika* koja je donešena u Skopju 1992. godine koju su sastavili Šaip Jusuf, Victor A. Fridman i Donald Kenrick.

⁶ Usp. Demir/Durmiš 2012 i Djurić/Demir/Demir 2010.

1. usprkos mnogih govornih razlika, romski je jezik jedan te isti prepoznatljiv jezik i samo u prvom pogledu može nam se učiniti da je raznolikost nepregledna i nesistematska. Ta razlika, uglavnom je na osnovi razlika u fonetici i u fonologiji, odnosno u različitim ostvarivanjima romskih glasova u pojedinim govorima. Kako i sami znamo, glasovi su osnovni temelj jezika i preko njih možemo da vidimo povijesni razvitak romskog glasovnog sustava, a sa tim i razvitak romskoga jezika. To je jedini ključ u daljem shvatanju ovog jedinstvenog jezika. Kad se to razjasni, onda možemo da shvatimo i prepoznamo romski jezik kao jedan isti (jedinstveni) jezik. Glasovi u romskom jeziku razlikuju se od narečja do narečja. Te razlike su uvjetovane uticajem fonološkog sustava neromskih jezika sa kojima su Romi dolazili u dodir, ali i unutarnjim zakonitostima koje su proizašle iz fonološkog razvitka u romskim govorima. Neki govori su konzervativniji i stariji (relativno dobro se njegovalo staro stanje, koje je nasleđeno iz Indije) od drugih, koji su mlađi i koji su sa oznakama da su izašli iz Indije u kasnijem razdoblju;
2. da bi se vidjela ta razlika potreban je pogled na fonološki sustav u određenim fazama kroz koje je prošao romski jezik i sa tim se može bolje razumjeti glasovni proces i promjene koje su se odigrale kasnije u romskom jeziku. Te faze su: (i) *protoromska faza* (napuštanje Indije između 5. i 10. stoljeća naše ere); (ii) *ranoromska faza* (na polju fonetike, utjecaj grčkog jezika u ranoromskoj fazi može se vidjeti u pojavi novih suglasnika, kojih ranije nije bilo u novoindijskim jezicima, kao ni u protoromskoj fazi prije egzodusa Roma. Radi se o glasovima **f**, **c**, **z** i (rijetko) **dz**, koje, uglavnom srećemo u posuđenim riječima iz grčkog i drugih jezika: **foro** (grad), **ciknida** (koprivnjača), **zumi(n)** (kaša). Vjerojatno u ovoj fazi, pod utjecajem grčkog jezika, početi su procesi sibilizacije (u prijelazu riječi kao što su **tikno** u **cikno** (mali) i te tragove danas možemo šire slijediti u romskom jezičnom prostoru). Specifične sibilizacijske promjene u bugurđijskom (jedan od balkanskih govora romskog jezika) su kasnije prihvaćene, ali u isto vrijeme pod utjecajem dodira sa grčkim jezikom i (iii) *novoromska faza* (poslije dugog boravka Roma na prostoru gdje se govorio grčki jezik (kao i prethodni kontakt sa perzijskim jezicima i sa armenskim jezikom, vjerojatno na istočnoj granici Bizantskog carstva u 10. i 11. stoljeću) dolazi do nove masovne migracije Roma sa grčkog jezičnog područja prema području gdje se govore slovenski jezici i rumunjski jezik, a kasnije do migracije romskih grupa kroz celu Europu (sredinom 14. stoljeća). Tu fazu u rom-

skom jeziku nazivamo novoromska faza. U toku novoromske faze formiraju se govori koji se i danas susreću, sa različitim glasovnim sustavima u raznim govorima. U toj fazi romski govori bili su obogaćeni nekim novim glasovima ili su bili deo glasovnih promjena i dobili su karakteristične oblike u nekim romskim govorima;

3. romski govori mogu se podjeliti u dvije velike skupine: (i) **skupina** koja nije imala duže vrijeme dodir sa rumunjskim jezikom (neki teoretičari je nazivaju i nevlaškom skupinom ili južnom skupinom) i (ii) **skupina** koja je imala duže vrijeme dodir sa rumunjskim jezikom (vlaška skupina ili sjeverna skupina). Nevlaška narečja fonetski su konzervativnija zato što nisu prošla inovacije koje su bile pod utjecajem rumunjskog jezika, ali zato imaju iskustva sa drugim kontaktnim promjenama. Nevlaška narečja su: karpatska romska narečja (Slovačka, Češka, Moravska, Mađarska); arlijsko i bugurdžijsko narečje (Bugarska, Makedonija, Srbija, Grčka, Crna Gora, BiH i u svim zapadno-europskim zemljama zbog migracije Roma sa tih prostora); baltičko-sjevernorusko-poljski i sintska narečja (sintski romski kojim govore Sinti u zapadnoeuropskim zemljama) U tzv. vlašku skupinu spadaju kalderaško, lovarsko i gurbetsko narečje. Gurbetsko narečje odvaja se kao posebna skupina, a recimo u Makedoniji gurbetsko narečje naziva se i džambasko narečje;
4. samoglasnici **a, e, o, u**, u određenim pozicijama u nekim romskim govorima podležu prejotaciji i oni se čuju kao **ja, je, jo, ju**. Oni se označavaju kao: **ja, je, jo, ju** ili kao: **ǎ, ě, ō, ů**. Primjer: **matjol – matǎl; butja – butǎ**. Razlozi za pojavu ovog fenomena nisu kontakti sa drugim jezicima, već ova pojava proizlazi iz unutarnje strukture romskog jezika. Prejotacija je zastupljenija u arlijskom narečju ali možemo je naći i u drugim govorima u različitim oblicima. Prejotacija ima veoma veliku zaslugu i za pojavu glasova **lj, nj, dj, tj, gj, kj** i sl. i to u procesu koji je opći za romski jezik kao glasovna pojava;
5. u nekim slučajevima jotirani suglasnici vrše utjecaj na suglasnike ispred njih. Najčešće su to **k, kh**, a u nekim položajima i **t i d**. Tada se samoglasnik čuje kao čisti suglasnik, a suglasnik pred samoglasnikom prelazi u **ć** ili **dj**, ili bude „mekše” kao u makedonskom **kj** (ķ) ili **gj** (ǵ). Ova pojava naziva se palatalizacija i ona daje objašnjenje kakav je utjecaj samoglasnika na suglasnike koje im prethode. Primjeri: nepalatalizirani oblik: *kerav* – palatalizirani oblik: *ćerav*; *kinav* – *ćinav*; *gili* – *djili* (*ǵili*); *tiro-ćiro*; *dive* – *djive* (*ǵive*); *buti* – *bući* i sl. Preporučuje se pisanje u standardnom romskom jeziku nepalataliziranog oblika (Đurić 2012);

6. postoje razlike u uporabi pisma koje je postavila Komisija za standardizaciju jezika Roma (Varšava 1990. godine) i Komisije o romskom jeziku sastavljene od lingvista Roma i ne-Roma, koji su postavili Opće principe o romskom jeziku 1992. godine. Komisija je uspostavila pismo na osnovi komparativnih istraživanja dijalekata Roma, a komisija u Skopju je to napravila na osnovu fonetike koja proizlazi od romskog jezika u regiji (Makedonija, Bugarska, Srbija, BiH, Crna Gora, Hrvatska i Slovenija) i na osnovu transkripcije makedonskog, srpskog i bugarskog ćiriličnog pisma u latinično pismo koje se koristi u ostalim navedenim zemljama.

Također je od veoma velike važnosti spomenuti i korake koje treba napraviti u praktičnoj primjeni sistema *Paparuge* („Leptir“), o kojem se u načelu slažu i svi romski suvremeni istraživači i profesori romskog jezika i književnosti u Europi, koji postavlja sljedeće zadatke u kodifikaciji romskog jezika kroz romsku poslovicu – *Kana si biphakengo, thaj i majlačhi paparuga si kirmo* („Kad je bez krila i najlepši leptir je crv“), preuzeto iz: Courthiade 2009:

<i>Krilo leptira</i>	<i>Predstavlja</i>	<i>Što treba napraviti?</i>
Prednje desno krilo	romsku mudrost, tradiciju i tradicionalne zakone. Oni su već izgubljeni u sudaru sa suvremenim životom i velikom nebrihom o romskome jeziku.	Priznati i poštovati baštinu i da ista cirkulira kroz izdavaštvo i medije.
Prednje lijevo krilo	riječi iz prošlosti Roma (lokalni izrazi koje su Romi koristili, nazivi za jela, nošnje i odjeću, azijski rječnik o kulturi Roma itd.). Oni su skoro svi izgubljeni.	Romski jezik, kultura i povijest moraju biti dio visokoškolskih institucija i škola u kojima će biti angažiran odgovarajući kadar i odgovarajuća literatura.
Zadnje lijevo krilo	moderni, stručni rječnik i on je u skladu sa čovjekovim pravima, aktivnim građanstvom, institucijama itd. Ovaj rječnik postoji djelomično, ali nije poznat širem krugu ljudi. Tu se uključuje i univerzalna i europska frazeologija koja se može naći i u religijskim knjigama i u klasičnoj svjetskoj književnosti.	Potrebno je koristiti romski jezik u svim sferama, zajedno sa međunarodnom terminologijom i neologizmima. Međutim, mora se paziti da te riječi budu što bliže romskim leksičkim izvorima.
Zadnje desno krilo	pojmove i terminologiju povezane sa prošlošću Roma u Europi (10. st.) i to u odnosu sa ne-romskim društvima (naročito progoni). Kao rezultat nepostojanja institucija koje govore o romskoj povijesti, ovaj rječnik je prilično nepoznat Romima.	Koristiti taj rječnik u romskim knjigama, na konferencijama, izložbama i u filmovima koji su posvećeni europskoj prošlosti Roma.
Tko treba biti uključen u proces koji se općenito naziva „romski jezik“?	Romí, ne-Romí, sve institucije u jednoj državi koje brinu o jeziku i suvremenom europskom društvu!	

STANDARDIZACIJA ILI RESTANDARDIZACIJA?

Nakon (kratkih) povijesnih razmatranja moramo se upitati: da li romskom jeziku predstoji proces standardizacije ili proces restandardizacije?

Ne možemo, naravno, zanemariti rad prethodnika i samo reći da nije bilo promjena u romskom jeziku u razdoblju u 70-im i 90-im godinama 20. stoljeća. Romski je jezik probudio i otvorio prostor i omogućio rad i ne-romskim i romskim jezikoslovcima. Ako se pobliže pogleda složena

romska jezična situacija, onda se mora zaključiti da se romski jezik zasniva na dva velika dijalekta: arlijskom i vlaškom romskom dijalektu. Na tim dijalektima se i najviše radilo u pokušajima standardizacije. Moramo podsjetiti da romska zajednica očigledno nije bila spremna na standardizaciju kao *trajan proces*. Romski jezik još nije dobio status jezika sa prestižnom javnom komunikacijom, ali se *jezični kontinuum* nije prekinuo i pored postojanja dva konfrontirana stajališta:

1. riječ je o jednom jeziku sa varijetetima, među kojima postoji stupanj nerazumljivosti, kojem se treba pristupiti sa politikom lingvističkog pluralizma i
2. riječ je o jednom standardnom jeziku kojemu treba standardizacija prema već prihvaćenim načelima u Varšavi ili prema prihvaćenim općim principima u standardizaciji romskog jezika u Skopju.

Ne ulazeći u rasprave koje kod Roma i ne-Roma često poprimaju oštre tonove međusobnog optuživanja i bez želje da mirimo nepomirljivo, nastojat ćemo navesti dva pravca koji mogu pomoći daljem razvoju romskog jezika.

Jedan pravac je da i dalje standardizaciju romskog jezika trebamo vidjeti kao oblik jezičnog planiranja koja će imati planiranje statusa jezika i planiranje korpusa jezika. Tako će ova dva planiranja donijeti uspostavu standardnog romskog jezika i njegov stabilan sustav funkcioniranja: romski jezik kao jezik pismenosti, jezik sa kodificiranim normama i začetak procesa modernizacije i mogućnost trajnog usavršavanja.

Drugi pravac je restandardizacija u kojoj se mora življe propitivati jezična prošlost Roma (pri čemu se mora razmišljati o višestoljetnoj opstojnosti romskog jezika na tlu Europe). U tom kontekstu se moraju otvoriti mnogi deskriptivni radovi koji su se radili u prošlosti a koji su imali veze sa jezičkim posebnostima u romskom jeziku. Tako se mora otvoriti novo poglavlje u romskom jeziku sa velikim pitanjima: treba li Romima tradicionalizam da bi se još više definirali kao etno-socijalne formacije ili im treba jedinstven standardni jezik koji će biti u službi suvremenih potreba? U ovom procesu bitno je znati da će se otvoriti potreba odvajanja romskog jezika na najmanje dva standarda: jedan za arlijski romski i jedan ili više njih za vlaški romski jezik.

Primjera radi, objasnit ću zašto arli/non-vlaški ima uvjete sa standardizaciju (svakako da i vlaški romski ima svoje uvjete da bi postavio standard u romskom jeziku): arlijski romski ima osnovne institucije u kojima se može u 21. st. razvijati, postoji osnovna lingvistička literatura na romskom jeziku, kao i populacija koja je geografski postavljena u jugoistočnoj Europi (posebno na Balkanu). Sa sadašnjim pojačanim stupnjem mobilnosti Roma Arlija može se taj arlijski standard proširiti prema raznim dijelovima zapadne i središnje Europe. Uostalom, postavljanje arlijskog za standardni romski jezik može se ilustrovati i konstatacijom koju daje Liègeois

(2009: 59) kad govori o udjelu romskih govornika u ukupnom broju romske populacije u pojedinim balkanskim zemljama: Albanija: 95%, R. Makedonija: 95%, Bugarska: 90%, Grčka: 95%, Hrvatska: 80%, Srbija: 80%. Po svemu sudeći, restandardizacija romskog jezika u 21. st. (za arlijski romski) mogla bi biti poticana i vođena težnjom za isticanjem primarnog plana tj. funkcijom ujedinjavanja Arlija u jedan arlijski romski standard. Tako će se odbaciti težnja iz 20. st., a koja je bila više povezana sa isticanjem simboličke funkcije jezika i arlijske „sigurnosti”, da njihov romski jezik ima samo status dijalekta. Istovremeno, biće potisnuta varijetetska i simbolička granica između makedonskog arlijskog, kosovskog arlijskog, bugarskog arlijskog i sl. Stvorit će se i kolektivna svijest u romskim zajednicama iz tih zemalja o jednom drugačijem jezičkom intenzitetu koji u prethodnom razdoblju nije postojao. Taj intenzitet može da izbriše komunikacijsku granicu kod Roma koji rade u teškim stvaralačkim individualnim uvjetima u svojim državama. Timski rad može im omogućiti postavljanje zajedničkog standarda za sve Rome Arlije, što je na zadnjem jezičkom skupu u Skopju u 2017. već spomenuto kao ozbiljna inicijativa.

Svakako, oba pravca traže i institucionalnu moć koju u prošlosti Romi nisu imali. To znači i novo otvaranje institucija poput instituta za romski jezik i književnost (u najmanju ruku otvaranje jezičkih centara u Skopju, Sofiji, Prizrenu, Beogradu, Tirani, Zagrebu, Podgorici i dr.) i postavljanje romskog jezika i književnosti na sveučilišnu razinu (u zemljama koje imaju visok procenat romskih govornika), sa postojećim resursima i sa Romima koji imaju obrazovanje o jeziku i književnosti, što znači i aktivnu suradnju sa ne-Romima u procesu postavljanja romskog jezika na jednu višu razinu od sadašnje razine.

LITERATURA

- Bugarski, Ranko. *Jezik u društvu*. Beograd: Čigoja štampa, 2004.
- Courthiade, Marcel. *I Paparuga, Morri angluni romane čhibaqi evroputni lavustik*. Budapest: FOCH-Romano kher, 2009.
- Courthiade, Marcel. *Romani fonetika thaj lehipa*. Titograd: Pobjeda, 1986.
- Demir, Ljatif. *Jezički i književni aspekti kulture Roma Jerlija u Makedoniji*. Zagreb: FFZG, 2017.
- Demir, Ljatif, Durmiš, Nevsija. *Gramatika romskoga jezika*. Zagreb: UZOR Kali Sara, 2012.
- Демир, Љатиџ; Ѓуриќ, Рајко; Демир, Фатиме. *Граматику на ромскиот јазик*. Скопје: Дархиа, 2010.
- Đurić, Rajko. *Seobe Roma, Krugovi pakla i venac sreće*. Beograd: BIGZ, 1987.
- Đurić, Rajko. *Standardizacija romskog jezika*, Sarajevo: URKS, 2012.
- Halvaks, Diter; Šramel, Barbara; Rader Astrid. „ROMLEX leksička baza podataka varijantata romskog jezika“ u: *Diskurs i diskursi, Zbornik u čast Svenki Savić* (V. Vasić, ur.). Novi Sad: Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu, 2010, 381–397.

- Jusuf, Šaip; Kepeski, Krume. *Romani gramatika / Romska gramatika*. Skopje: Naša knjiga, 1980.
- Kordić, Snježana. *Jezik i nacionalizam*. Zagreb: Durieux, 2010.
- Кючуков, Христо. *Кратко описание на ромския език в България*. София: Международно социолингвистично дружество, Делфи, 2003.
- Liegeois, Jean-Pierre. *Roms en Europe*. Council of Europe, publication in English and French; hrv. prijevod: *Romi u Europi*. Zagreb: Ibis grafika, 2009.
- Matras, Yaron. „Budućnost romskog jezika: U susret politici lingvističkog pluralizma“, u: *Škola romologije* (Svenka Savić i Veronika Mitro, ur.). Novi Sad: Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja, 2006, 14–33.
- Mirga, Andrzej; Mróz, Lech. *Cyganie, Odmienność i nietolerancja*. Warszawa 1994; srp. prijevod: *Romi. Razlike i netolerancija*. Beograd: Akapit, 1997.
- Rašić, Nikola. „Uvod u gramatičku strukturu romskih govora u Hrvatskoj“, u: Veljko Kajtazi, *Romano-kroacijako thaj Kroacijako-romano alavari*, Zagreb: UZOR Kali Sara, 2008, 345–380.
- Рушидовски, Рамо. *Ромите во Европа*. Куманово: НРЦ, 2015.

Ljatif Demir

ROMANI LANGUAGE IN THE 21ST CENTURY:
A LABIRYNTH OF VARIETIES OR
A NEW ROAD TOWARDS (RE)STANDARDIZATION

S u m m a r y

Contemporary linguistic research speaks of a large number of Romani language varieties. By contrast, earlier linguistic research done in the 19th and early 20th centuries spoke of a small number of Romani language varieties. This paper offers a brief analysis showing the differences in defining the varieties, and an overview of the earlier research that divided the Romani language into dialects: Non-Vlax and Vlax varieties. It also explains the classification of the Romani dialects which relies on geography rather than on linguistics. It provides an insight into the current situation in the Romani language after the amateur work of Roma enthusiasts and their reflections on the Romani language and its dialects. It also explains the process of standardization of the Romani language in the 20th century through a brief overview of the works that have marked this process, and offers suggestions on possible directions leading to the standardization or restandardization of the Romani language in the 21st century.

Key words: Romani, language varieties, Arli (Non-Vlax), Vlax, standard, (re) standardization